

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.12

О. В. Александров,
кандидат юридичних наук

ПОГЛЯДИ ОЛЕКСАНДРА КОНИСЬКОГО НА СУДОВУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ

У статті аналізуються погляди відомого українського письменника, правознавця Олександра Кониського (1836-1900) на судову систему Російської імперії за матеріалами його публікацій на сторінках періодичних видань. Він привертая увагу широкої громадськості до розв'язання питань, пов'язаних із професійним освітнім підбором суддів, із діяльністю інституту присяжних, удосконаленням діяльності судових установ.

Ключові слова: закон, реформа, вибори, суд присяжних, вирок, гласність, звичай.

Нинішній розвиток вітчизняної юридичної науки позначений поверненням до її контексту спадщини багатьох видатних представників попередніх поколінь та осмисленням її з позицій сучасної правової думки. Праці про правові погляди М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, М. Лозинського, С. Дністрянського [1] та ін. не лише заповнили прогалини, штучно створені радянською ідеологією, а й суттєво підняли рівень вивчення юриспруденції загалом та окремих галузей права, збагатили теоретико-методологічну базу новими засадами дослідження. Однією з постатей, що повертається для української юридичної науки [2], є Олександр Кониський (1836–1900) – письменник, критик, публіцист, літературознавець, громадський і культурний діяч, який втілював ідеї, що утверджувалися в другій половині – наприкінці ХІХ ст. в Україні і були тісно пов'язані з національно-визвольним рухом. Багато років основною роботою цього невтомного трудівника. «немов прапора цілої епохи» [3, с. 423], «героя національної праці» [4, с. 106] була юридична діяльність. Його спадщина актуальна для національного поступу взагалі та для вирішення завдань юридичної науки зокрема, адже це «...був чоловік, немов створений для перехідної доби, для заповнення різних люк» [5, с. 40], «одна з визначніших фігур в історії України ХІХ ст.» [6, с. 2], «соціальний аналітик своєї доби» [7, с. 10]. Мета цієї статті – аналіз поглядів О. Кониського на судову реформу 1864 року за матеріалами його публікацій на сторінках юридичних видань Російської імперії, які ще не були предметом окремого розгляду.

Юридична діяльність О. Кониського розпочалася 1854 р., коли він став на державну служ-

бу колезьким реєстратором спочатку в Прилуках, а згодом у Полтаві, де посилено вивчав юриспруденцію, готуючись скласти іспити на кандидата права. У ці роки з'являються перші публікації О. Кониського на юридичні теми. Його кореспонденції друкуються в «Московских ведомостях», у галицькому журналі «Слово», на сторінках якого він дошкульно висміював здирство та самодурство полтавських урядовців, їхню пристрасть гасити будь-які прояви нового в суспільному житті.

Зокрема, у статті «Судебные следователи в Полтавской губернии» О. Кониський проаналізував склад слідчих у цьому регіоні та рівень їхньої освіти: «Із 26 судових слідчих, призначених у Полтавську губернію, 13 отримали виховання у вищих навчальних закладах, п'ять чи шість виховувалися в гімназіях, а інші в повітових училищах. Узагалі між цими 26 особами є й армійські офіцери, й аудиторі, і стряпчі, і засідателі, і секретарі, і канцелярські чиновники повітового суду [8, с. 1509]». Як зазначав дійсний член Київського юридичного товариства О. Кістяківський, у той час судового прошарку в широкому значенні цього слова не було; не було ні суддів, ні прокурорів, ні адвокатів з теоретико-юридичною освітою. Повітові суди склалися з дворян, що «переважно здобували військову кар'єру, та тих, що проживали в селі і знали тільки на землеробстві; кримінальні і цивільні палати були наповнені такими спеціалістами, як повітові судді і магістрати. І навіть у Сенаті і вищому апеляційному, ревізуючому і касаційному органі – службовцями були особи, що мали військову, технічну, педагогічну освіту, і надзвичайно рідко – юридичну [9, с. 334]».

У галицькому журналі «Слово» О. Кониський присвячує свої дописи дворянським виборам, яке зі свого середовища «вибирає своїх предводителів, своїх судей і комісарів [10, с. 283]», і яке не має солідарності з народом. Причиною цього він називає кріпацтво, яке не навчило панів мислити, а вчили тільки знущатися з людей. Але тепер настала нова епоха, «для котрої нема ні панів, ні міщан, ні крестян, а є тільки люди [10, с. 283]!»! Загальне враження автора від дворянських виборів невтішне: «Од теперішнього покоління панів нічого ждуть – се раби і рабами погинуть... Панство наше, лементуючи на правительство за визволення кріпаків, зло своє збиває на крестянах, бо против правительства воно не сміє пікнуть!.. Пани наші ліберали, да якії ліберали? Против пожарних москалів, против квартальних, против станових, да і тільки! [10, с. 284]».

Великого значення О. Кониський надавав «Загальному положенню про селян, які вийшли з кріпосної залежності 1861», бо воно, на його думку, не тільки повернуло селянам «усі людські права, а через їх дало і всій громаді нове життя, показало новий світ юридичний... показало стежку, котрою повинні всі ми йти, щоб дойти до такого суду, який ведеться у других народів [10, с. 278]». Особливі сподівання О. Кониський покладав на нові суди, «а то тепер велика біда з нашими судами: за гроші з білого роблять чорне і навпаки [10, с. 287]».

Цивільно-процесуальне законодавство Російської імперії було громіздкою багатоступеневою системою з не завжди чітко визначеними поняттями й термінами, що призводило до ускладнень при розгляді справ у судах. Звичним явищем була багаторічна судова тяганина, яка призводила до того, що справи, навіть у першій інстанції, розглядалися по кілька років. Внаслідок цього в судах накопичувалися тисячі невіршених справ. Навіть за законом на розгляд кримінальної справи з оскарженням тільки в наступній інстанції відводилося більше трьох років. Але вигравання процесу, особливо майнового характеру, ще не означало, що рішення суду буде негайно виконане. Виконання залежало від поліції, дії якої були надзвичайно повільними.

З другої половини XIX ст. на сторінках російських юридичних журналів і газет постійно обговорювалися проблеми судової реформи 1864 р., що зумовлювалося відповідними процесами, які відбувалися в юриспруденції. О. Кониський активно співпрацював з «Судебным вестником», де було опубліковано низку

його статей, які торкалися багатьох проблем судової реформи 1864 року.

У статті «Неправдиві чутки про суд присяжних» (1870) О. Кониський показав прогресивну роль цього суду, який був вершиною судової реформи 1864 р. Він послідовно захищав цю важливу установу, яку реакційні публіцисти називали «судом вулиці», «судовою республікою». Рішення суду присяжних, що не завжди збігалися з офіційним тлумаченням законів, відносна незалежність від адміністративного тиску дратувала високопоставлених чиновників, що звикли вирішувати справи згідно зі своїми поглядами на «державну користь». Оскільки юридичні знання населення були переважно слабкими, часто поширювалися чутки і нарікання на нові суди. Зокрема, газета «Московские ведомости» з окремого випадку судової практики виводила спільне правило, після невдачі вибору чи діяльності якого-небудь судового чиновника робила висновки про недоліки судової установи, в якій він служить, і пропонувала знищити всю установу. Найчастіше критувалися вироки присяжних засідателів, тому, що їхня діяльність торкалася суспільного життя і суспільних інтересів. Виправдувальні вироки переважно оцінювалися за критерієм «наскільки правильне чи неправильне виправдання підсудних». Звинувачувальний вирок вважався правильним, якщо присяжні засідателі виправдували звинуваченого, проте такі вироки викликали нарікання в пресі на неспроможність суду присяжних. Такий упереджений напрям у відгуках про певні вироки присяжних засідателів О. Кониський пояснював минулим вітчизняної юстиції, коли в суді панувала теорія формальних доказів, переважало письмове провадження, що «любило золоту, втішну середину – залишати під підозрою [11, с. 2]».

У тодішній юридичній пресі широко порушувалися питання про суд присяжних. Зокрема, А. Астаф'єв акцентував увагу на високому значенні суду присяжних, як суду, заснованого на голосі совісті. Він зазначав, що цей суд переважно складається з простих неграмотних людей, тому було б корисно дозволити законодавчо «голови суду висловлювати свій погляд на справу, на вину чи невинність підсудного... маючи на увазі тільки правду і справедливість [12, с. 306]». А. Квачевський дійшов висновку, що присяжні суди «сміливо витримали пробу, показали насправді свої переваги, принесли безсумнівну користь уряду і народу, насправді виправдали покладені на них надії [13, с. 237]». Проте він не погоджувався з думкою

О. Астаф'єва про необхідність надавати голові право висловлювати свою думку про вину.

О. Кониський, відзначав, що низька професійна діяльність слідчої частини і особливо низька кваліфікація поліцейського апарату і розшуку, спонукали думку шукати порятунку у звинувачувальних вироках як у знарядді суспільної безпеки, замість знарядь, призначених для цієї мети. При цьому забувають про функціональну призначеність суду присяжних, головним завданням якого є встановлення істини, а не залякування, переслідування і припинення злочину, забувають, що суд не поліція, не слідчий, не звинувачувач. О. Кониський вважав, що судові діячі не повинні забувати про те, що суд, певним чином, є школою для народу, яка, окрім поваги до закону, має давати уроки служіння правді і поваги до людської гідності. У цивілізованому європейському суспільстві боються за помилки присяжних не у виправданні, а у звинуваченні, розуміючи, як нелегко відбувати кримінальне покарання невинному. Такий суд «втрачає довір'я до себе за помилкове звинувачення, а не виправдання [11, с. 3]». Ці міркування О. Кониського були суголосні думкам відомого тогочасного правознавця Г. Джаншиєва, який зазначав, що завдяки участі присяжних «основне правило гуманного правосуддя – тлумачення будь-якого сумніву на користь підсудного [14, с. 85]». Громадянська свобода – таке велике право, яке повинне бути обмежене найбільш діючими гарантіями. Присяжні засідателі мають говорити тільки правду, на підставі того, що чули і бачили в суді, і не повинні керуватися ніякими повторними міркуваннями про шкоду чи користь.

У цій статті О. Кониський показав, як негативно іноді впливає на суд присяжних громадська думка. Але суд громадської думки не є судом правильним, вільним. Громадська думка іноді буває сліпою, вона захоплюється, буває пристрасною чи жорстокою для невинних або милостивою не для тих, хто цього заслужив. Тому, вироки громадської думки, які друкувала газета «Московские ведомости», не повинні мати великого значення, вважав О. Кониський. Він переконував присяжних засідателів, що вони не повинні приходити до суду із думкою, яка склалася задалегідь, оскільки, в них він вбачав представників громадської совісті.

О. Кониський зазначав грубе порушення принципу гласності першим цивільним відділенням Катеринославського окружного суду, що практикував так звану «таємницю особливих думок», яка була несумісна з духом прий-

нятих судових статутів 20 листопада 1864 р., та нового порядку судочинства, де закон мав на меті головну мету судочинства – знищення впливу канцелярії на вирішення справи. За статутом цивільного судочинства, канцелярія була цілком усунена від участі в судочинстві і діловодстві, їй залишено тільки листування і записи. Функції викладу чи укладання паперів, що могли певною мірою впливати на діловодство, від канцелярії перейшли до суду.

Цю тему О. Кониський порушив у статті «Канцелярська таємниця в гласному суді» (1872). Ст. 703 Статуту цивільного судочинства визначала тільки термін, у який суддям повинні подавати особливі думки, заявлені при постановці резолюції. Проте ні в цій статті, ні у всьому Статуті 1864 р. не містилося особливої постанови про те, щоб ці думки пред'являлися чи не пред'являлися сторонам на їхнє прохання. У цьому разі принцип гласності закріплений цим Статутом, у якому «гласність введена як спільне і одне з головних начал нового судочинства [15, с. 2]». Основні положення статутів судової реформи 1864 р. під час розгляду судових справ усунули суттєві недоліки попереднього суду і вказали на канцелярську таємницю. Одним із головних завдань реформи було знищення в цивільному судочинстві канцелярської таємниці і запровадження принципу гласності, який прийняв департамент Державної ради. Без дотримання судами принципу гласності саме поняття про суд втрачало значення. На тому, що гласність «здійснює благородний вплив і на саме суспільство, розвиваючи в ньому повагу до закону [16, с. 74]», наголошував, зокрема, професор А. Мушников. При гласному судочинстві таємниця немислима, а отже, не допускається «особлива думка», яка несумісна з духом проведення на практиці нових судових Статутів цивільного судочинства 1864 р. За порушення забороненої «таємниці особливих думок» передбачалося дисциплінарне стягнення згідно зі Зводом законів Російської імперії.

О. Кониський надавав великого значення і звичасвому праву, у якому він вбачав справді народне право. Про нехтування стосунків мирової юстиції з темним, безграмотним населенням йдеться у його статті «Мировий суд і народні звичаї» (1883). Хоча від часу запровадження судових статутів 1864 р. минув досить тривалий проміжок, народ, за спостереженнями О. Кониського, не сприймав суд як суспільну інстанцію. Мирові судді в очах народу – ті самі чиновники, які іноді перебували далі від народу, ніж мирові посередники. Мирова юстиція не

відповідала ідеалам народного суду, рисами якого, за переконанням О. Кониського, є звільнення народу від хабарів, канцелярської таємниці, тяганини і секретарських рішень. Це має бути суд гласний, усний, милостивий і справедливий, у якому всі справи вирішуються швидко, який би виховував у народі повагу до закону. Таке виховання, вважає О. Кониський, залежить від того, як поважають закон самі судді. Закон він розумів у найширшому значенні – і як писаний, державний, і як усний, звичаєвий, народний. Він посилався на ст. 130 Судових статутів, яка дозволяла мировим суддям «керуватися народними звичаями на вимогу однієї зі сторін [17, с. 93]», бо інакше б пригноблювалося без будь-якої потреби саме життя і рішення судді було б несправедливим. Зокрема, відомий юрист М. Качалов пропонував: «...якщо спір або позов, у яких важливу роль відіграє звичай, розв'язуються на основі закону, не можна не дійти до висновку, що слід не тільки дозволити мировим суддям приймати рішення на основі загальновідомих місцевих звичаїв, але навіть чітко висловити в законі, що вони керуються такими звичаями [18, с. 80]». Але практика мирових судів не засвідчувала, що судді приймали рішення на підставі звичаєвого народного права. Ігнорування мировими суддями народних звичаїв О. Кониський найчастіше спостерігав у процесах про виконання договорів. Таке зневажання народного звичаєвого права він вважав однією з найголовніших причин недовіри народу до судів. Юридична неграмотність народу була наслідком його неграмотності взагалі. Проте для мирового судді як для місцевої людини, наголошував О. Кониський, неприпустимим є незнання народних звичаїв рідного краю. Сучасні дослідники теж багато уваги приділяють правовим звичаям як джерелу права: «Більш точним уявленням про роль звичаю стане тоді, коли... перестануть отожднювати право і закон. Якщо розуміти закон лише як один із засобів для вираження права, то ніщо не заважає визнанню поряд із законодавчими актами корисності інших джерел. І серед них... важливе місце посяде звичай: природно і навіть необхідно врахувати звичаєву поведінку людей, щоб встановити те, що об'єктивно вважається в суспільстві справедливим [19, с. 130]». На думку І. Усенка, тільки держава може визнавати звичаї, що склалися, та наділяти їх юридичним характером, точно вказувати умови їх застосування, головною з яких є вимога, щоб звичай не суперечив закону. Виключно держава дозволяє судді пере-

водити певну частину загальних звичаїв до складу юридичних норм, а деякі з цих звичаїв вона сама оголошує юридичними та обов'язковими для судді [20, с. 568]. Ігнорування мировими суддями народних звичаїв є досить великим порушенням земських інтересів. Тому усунути ці недоліки, поставити мировий суд ближче до народу, врешті, при ухвалі рішень зважати на народне звичаєве право і народний світогляд, – ці важелі О. Кониський покладав на повітові земські збори, що вибирали мирових суддів [21]. Проте земства були досить нейтральними щодо цих питань, оскільки часто суддів, що не брали до уваги звичаєве право, вибирали безперервно протягом кількох термінів. О. Кониський виступав проти таких рішень земства, вважаючи, що земські вибори мусять докорінно відрізнитися від дворянських станових виборів, а на першому місці для земства мають бути інтереси правосуддя.

Отже, оцінюючи судову реформу 1864 р., О. Кониський вважав, що перетворення державних і громадських установ Росії були зумовлені насамперед суспільними потребами. Негативно ставлячись до залишків феодально-кріпацького судочинства, він помічав обмеженість і нової реформи. Серед її недоліків називав, насамперед, те, що на практиці не завжди виконувалися демократичні принципи судочинства: верховенство закону, гласності, соціальної справедливості, швидкості, ігнорування мировими суддями звичаєвого права в судових процесах. Він привертав увагу широкої громадськості і правової думки до розв'язання питань, пов'язаних із професійним освітнім підбором суддів, із діяльністю інституту присяжних, пропонував шляхи їх розв'язання. Порушені О. Кониським питання були гостро актуальними на той час. Він постійно наголошував, що суддя – слуга, а не лакей правосуддя. Цю ж думку обґрунтовують і сучасні дослідники, які називають головним призначенням судової влади функцію охорони членів суспільства, їхніх прав та інтересів від будь-якого свавілля (як від свавілля громадян, так і від неправильних дій представників державних органів, посадових осіб) [22, с. 167]. Статті О. Кониського написані на матеріалі, безпосередньо взятому із судової практики, проте вони позначені високим рівнем науково-практичного мислення, теоретичними узагальненнями, переконливою аргументацією, широтою джерельної бази. Для них характерна строга логіка, глибока аргументація, об'єктивне і докладне розбирання доказів. Водночас їм притаманні дохідливість та емоційність викладу. Аналіз правових поглядів

О. Кониського дуже важливий, оскільки його практична і теоретична праця віддзеркалює основні напрями, за якими розвивалася українська правнича наука другої половини XIX ст.

Література

1. Андрусак Т.Г. Погляди Михайла Драгоманова на права людини: автореф. дис. канд. юрид. наук. – Л., 1993. – 18 с.; Бочарніков Д.І. Суспільний та державний лад Київської Русі в історичній спадщині М. Грушевського. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 1999. – 20 с.; Возний В.І. Державно-правові погляди академіка С.С. Дністрянського. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – К., 1999. – 20 с.; Коваль А.Ф. Погляди Станіслава Дністрянського на право та державу (загальнотеоретичні аспекти). Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Л., 2004. – 20 с.; Колзюк Л.Т. Драгоманівська конституційно-правова концепція політичної самостійності України і XX століття. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 1998. – 20 с.; Мазур Г.П. Державно-правові погляди І.І. Петрункевича. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Х., 2007. – 18 с.; Осадчук С.С. Правові погляди Михайла Лозинського. Автореф. дис... канд. юрид. наук. – Л., 2000. – 20 с.; Тихонов В.Н. Проблемы права и государства в творческом наследии П. Д. Юркевича. Автореф. дис... канд... юрид. наук. – Х., 2003. – 20 с.
2. Александров О.В. Историко-правовой анализ діяльності та наукової спадщини Олександра Кониського: Монографія./ О.В. Александров. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. – 188 с.
3. Єфремов С. Історія українського письменства / С.Єфремов. – К.: Femina, 1995. – 688 с.
4. Дорошенко В. Герой національної праці / В. Дорошенко // Календар-альманах «Відродження» на 1955 рік. – Буенос-Айрес. – 1955. – С. 106.
5. Франко І. Молода Україна: Часть перша. Провідні ідеї й епізоди/ І. Франко. – Львів, 1910. – С. 40–41.
6. Грушевський М. Пам'яті Олександра Кониського / М. Грушевський // ЗНТШ. – 1901. – Т. 39. – С.1–14.
7. Доценко Р. Затятий українець позаісторичної давнини / Р. Доценко // Дивослово. – 2001. – № 7. – С. 8–13.
8. Конисский А.Я. Судебные следователи в Полтавской губернии / А.Я. Конисский // Московские ведомости. – 1861. – № 188. – С. 1509.
9. Кистяковский А.О. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего отечества и об отношении их к судебной реформе / А.О. Кистяковский // Труды Киевского юридического общества (прибавление к протоколам 1880 года). – Киев, 1883. – С. 301–342.
10. Студинський К. Зв'язки Олександра Кониського з Галичиною в рр. 1862–1866. / К. Студинський // ЗНТШ. Праці філологічної та історико-філософської секцій. – Львів, 1929. – Т. CL. – С. 271–338.
11. А.К. [Кониський О. Я.]. Кривые толки о суде присяжных / О.Я. Кониський // Судебный вестник. – 1870. – № 334. – С. 2–3.
12. Астафьев А. О необходимости некоторых изменений в нашем законодательстве о суде присяжных / А. Астафьев. // Труды Киевского юридического общества (Прибавление к протоколам 1880 года). – К., 1883. – С. 297–310.
13. Квачевский А.А. Положение нашего суда присяжных / А.А. Квачевський // Труды Киевского юридического общества (Прибавление к протоколам 1880 года). – К., 1883. – С. 235–254.
14. Джанишиев Г. Закон и справедливость на «новом суде» и у земских начальников / Г. Джанишев // Русская мысль. – 1893. – Кн. 5. – С. 79 – 100.
15. Конисский А.Я. Канцелярская тайна в гласном суде / А.Я. Конисский // Судебный вестник. – 1872. – № 150. – С. 1–2.
16. Мушников А. Русские Государственные и Гражданские законы и сведения из международного права. Курс законовещения, составлен по поручению Главного начальника военно-учебных заведений. / А. Мушников. – СПб., 1898. – 200 с.
17. Свод основных государственных законов с разъяснениями [сост. А. Н. Гусев]. – Харьков, 1890. – 124 с.
18. Качалов Н. Мысли по вопросу: «Должны ли будущие мировые судьи при постановлении своих решений по делам гражданским руководствоваться лишь законами, или же и обычаями?» / Н. Качалов // Юридический вестник. – 1863. – № 8. – С. 75–86.
19. Давид Р. Основные правовые системы современности. / Р. Давид, К. Спинози. – М.: Международные отношения, 1998. – 400 с.
20. Усенко І. Б. Звичай правовий // Юридична енциклопедія. – К.: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. – Т. 2. – К., 1999. – С. 568.
21. Конисский А.Я. Мировой суд и народные обычаи / А.Я. Конисский // Земский обзор. – 1883. – № 14. – С. 195–196.
22. Годованець В. Конституційне право України./ В. Годованець. – К.: Міжрегіональна академія управління персоналом, 2000. – 214 с.

О.В. Александров

Взгляды Александра Конисского на судебную систему Российской империи: актуальные аспекты.

В статье анализируются взгляды известного украинского писателя, правоведа Александра Конисского (1836–1900) на судебную систему Российской империи по материалам его публикаций на страницах периодических изданий. Он обращал внимание широких кругов общественности на решение вопросов, связанных с профессиональным образовательным подбором судей, с деятельностью института присяжных, усовершенствованием деятельности судебных учреждений.

O.V. Aleksandrov

Views on the judicial system of the Russian Empire: topical issues.

The article analyzes the views of the famous Ukrainian writer, lawyer Alexander Konisskyi (1836–1900) on the judicial system of the Russian Empire, based on his publications in periodicals. He attracted public attention to issues related to professional education by selecting the judges, with the activity of juries, an improvement of the judicial institution's activity.